
SZLÁV–MAGYAR NYELVI KAPCSOLATOK

Zoltán András

A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok korai szakasza

A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok immár vagy ezerkétszáz éve, a honfoglalást közvetlenül megelőző kortól mindmáig szakadatlanul tartanak. Intenzitásuk ma a magyar nyelvterület perifériáin, a környező szláv többségű országokban a legnagyobb,¹ de nem oly rég még a nyelvterület központi részeire is kiterjedt a legelterjedtebb szláv nyelv, az orosz hatása.² Ami viszont a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok kezdetét illeti, az a honfoglalást megelőző évtizedekre tehető, amikor a magyarok elődei a mai Ukrajna déli részén átvonulva arab források szerint foglyokat ejtettek a szlávok közül, akiket aztán eladtak rabszolgának (Zimonyi 2014). A Kijev mellett elvonuló magyarokról említést tesz az orosz őskrónika is (Hodinka 1916: 40–41, vö. Balogh 2015: 228–301). Ennek a honfoglalás előtti érintkezésnek a nyelvi nyomát őrzi a szlávban a magyaroknak a török *onogur* szóból származó szláv neve (*огури* [kiejtve kb. *ongure*] ‘magyarok’, *огуриинъ* [ongurinu] ‘magyar férfi’, *огуришкѣ* [onguriszku] ‘[melléknévként] magyar’, amelyből később az egyes szláv nyelvek sajátos hangfejlődési szabályai szerint lett a régi oroszban *угрин* [ugrin], *угорский* [ugorszkij], a lengyelben *Węgier* [vengjer], *węgierski* [vengjerszki] (a mai orosz *венгр*, *венгерский* szavak az időközben fele-

¹ A magyar nyelvről a környező szláv többségű országokban vö. Cserniczkó 1998, Göncz 1999, Lanstyák 2000, Kontra (szerk.) 2012, Kontra (szerk.) 2016.

² Az 1945 utáni orosz hatásról vö. Zoltán 1993.

désbe merült régi orosz népnév helyett a lengyelből lettek átvéve a 17. sz. elején, vö. Kiss 1963). A szlávokat általában jelölő *tót* népnév a magyarban viszont még régebbi átvétel: a szó indoeurópai, közelebbről valószínűleg balti eredetű, a litván *tautà* és a lett *tàuta* szó jelentése egyszerűen ‘nép’. Ezt a kezdetben valószínűleg a baltiakra vonatkoztatott népnevet vihették át a magyarok a baltiakkal nyelvileg szoros rokonságban álló szlávokra (Vékony 1997: 405; Zoltán 1999).

A magyarok elvonulása Kijev mellett valószínűleg az orosz krónika híradásának megfelelően csak érintőleges nyelvi kapcsolatokkal járt. Egyes magyar nyelvészek és történészek feltételezik ugyan, hogy néhány szláv eredetű szó (*halom, lengyel, varsa, szégye, tanya*) bekerülhetett nyelvünkbe már a honfoglalás előtt is a keleti szlávból (a későbbi délorosz és ukrán nyelvjárásokból). Ez lehetséges, de nem zárható ki az sem, hogy ezek a szavak a honfoglalás korában a Kárpát-medencében talált szláv lakosság nyelvében is megvoltak, tehát átvételük ideje és helye ugyanaz volt, mint régi szláv jövevényszavaink legnagyobb részének: a honfoglalást követő egy-két évszázad és a középkori magyar állam területe (vö. Chelimszki 1989: 197–198, H. Tóth 1997, Zoltán [megjelenés előtt]).

A magyar nyelv szláv eredetű szavainak száma messze meghaladja minden más idegen nyelvből átvett szavainkét. A *magyar nyelv értelmező szótára* (ÉrtSz.) hét kötetében található tőszavak 9,36 százaléka szláv eredetű, s ez csak a finnugor eredetű öröklött tőszavaink arányával (10,1 százalék) vethető össze; a magyarra jelentős hatást gyakorolt idegen nyelvek közül a török ennek a felénél kevesebbel (4,59 százalék), a német pedig a felénél valamivel többel (5,43 százalék) van jelen (Papp 1967: 521).³

³ Megjegyzendő azonban, hogy a magyar szövegekben a szláv eredetű szavak előfordulási gyakorisága lényegesen jobban elmarad a finnugor eredetű szavakétól, mint azt a tőszavak statisztikája mutatja: a leggyakoribb száz magyar szó között mindössze egyetlen szláv eredetű van, a 90. helyen álló *beszél*; a leggyakoribb ezerben is körülbelül csak negyven szláv eredetű vagy szláv eredetű töből képzett szó akad (csökkenő gyakorisági sorrendben: *dolog, szoba, csinál, asztal, munka, dolgozik, ablak, pénz, baj, utca, barát, szabad, udvar, rend, ruha, család, konyha, tiszta, király, beszélget, tiszt, gazda, beszéd, csoda, ebéd, vacsora, drága, német, beszélgetés, szerencse, terem, kabát, micsoda, hiba, szolgálat, szabadság, utcai, óriási, pince, parancs, kulcs, tőr*), vö. Füredi–Kelemen (szerk.) 1989.

Az értelmező szótárak természetesen csak a közneveket tartalmazták. A tulajdonnevek között is feltűnően sok a szláv. A jól ismert családnevek közül szláv eredetű például: *Babics, Csermanek, Grosics, Horacsek, Janurik, Jeszenszky, Kohut, Kossuth, Lezsák, Medzihradzsky, Mersich, Nemecek, Novák, Prisztás, Riba, Zászkaliczky, Zsilinszky*. Eredeti *Petrovics* családnevének tükörfordításával alkotta meg művésznevét *Petőfi Sándor*. Magyar névadással még ennél is több igen gyakori, szláv eredetű tőszót tartalmazó családnév keletkezett, mivel számos foglalkozás-, méltóság- és népnevet vettünk át a szlávból, s ezekből igen gyakran lettek családnevek (*Asztalos, Bodnár, Kádár, Kovács, Mészáros/Menszáros/Mensáros, Molnár, Takács; Bán, Császár, Király, Vajda; Görög, Horvát(h), Lengyel, Német(h), Olasz, Oláh, Szász*). Hasonló a helyzet a földrajzi nevekkel is: számos földrajzi nevet vettünk át készen a szlávból: *Balaton* ('sáros, mocsaras'), *Csongrád* ('fekete vár', *Csorna* ('fekete'), *Keszölc* ('kis templom'), *Légrád* ('balparti vár'), *Nógrád* ('új vár'), *Pécs* ('kemence'), *Pest* ('barlang' – eredetileg Budára vonatkozott), *Szeleste* ('szálláshely'), *Tapolca* ('meleg vizű forrás/patak'), *Visegrád* ('magasban lévő vár'), *Zagyva* ('kormos, sötét színű'). Magyar névadással is keletkezett számos olyan földrajzi név, amely szláv tövet vagy töveket tartalmaz, mivel korábban köznévként átvett szavakból alkották elődeink, így a helynevekben gyakoriak a *király, patak, puszta, szabad, szent, szerda, szombat* szláv eredetű tövek, amelyek egyes helynevekben halmozódhatnak is: a *Szentkirályszabadja* helynév biztosan magyar névadással keletkezett, noha az összetétel mindhárom tagja köznévként szláv eredetű (vö. Zoltán 1996: 634).

A XX. századi magyar szlavisztika fő irányába tartozó kutatók (Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László, Kiss Lajos, H. Tóth Imre) és őket követve vezető magyar nyelvészeink (Bárczi Géza) is elismerték ugyan a szláv jövevényszavak magas számát a magyarban, de e tény jelentőségét mégis azzal próbálták kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. E felfogás szerint tehát a magyar nyelvvel kezdettől fogva

az egyes mai értelemben vett szláv nyelvek álltak kapcsolatban, amint ez manapság is történik az immár az országhatáron túlra került nyelvhatárok mentén. E nézet klasszikus megfogalmazása Melichnél így hangzik: „S ha idővel képesek leszünk szláv szavaink mindegyikéről kimutatni, hogy melyik szláv nyelvből való, akkor fogjuk látni, hogy bár összességében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” (Melich 1910: 31; hasonlóan: Hóman–Szekfű 1935: 164, Kniezsa 1943: 178, Bárczi 1966: 116),

A szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád egyik ágát alkotják, a nyelvcsaládon belül a legszorosabb rokonságban a balti ág nyelveivel (lett, litván, óporosz) állnak. A szláv nyelvek ma is jól felismerhetően hasonlítanak egymáshoz. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a szlávoknak a Kr. u. VI. századig még nagyjából egységes és viszonylag kis területen (a Visztula és a Dnyeper középső folyása között) beszélt alapnyelve, az ősszláv csak ezután, a VII–VIII. századi nagy szláv expanzió korában kezd differenciálódni, s az egyes szláv nyelvek kialakulásához vezető folyamat csak a XII. században zárult le, másrészt a szláv nyelvek azóta is mindig nemcsak egymás földrajzi közelségében, hanem egymással állandó nyelvi és művelődési kölcsönhatásban élnek. A honfoglaló magyarság tehát a IX. század végén még nem egyes, mai értelemben vett szláv nyelvekkel került kapcsolatba a Kárpát-medencében és annak szomszédságában, hanem a már differenciálódásnak indult, felbomlófélben lévő ősszláv nyelv különböző dialektusaival. A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok első, a XII. századig tartó szakaszában tehát még nem beszélhetünk szlovén, bolgár, horvát, szlovák stb. jövevényszavakról a magyarban, hiszen ezek a nyelvek ekkor még nem alakultak ki véglegesen. Régi szláv jövevényszavaink jelentős része bármely mai szláv nyelv honfoglalás kori alakjából származhat (pl. *bab*, *bába*, *dajka*, *déd*, *ikra*, *mák*, *patak*, *rák*, *széna*, *szita* szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Ettől minőségileg is különbözik a második szakasz, amikor az egyes, immár kialakult, egymástól jól megkülönböztethető környező szláv nyelvek hatottak a magyarra, és bizonyos hangtani vagy művelődéstörténeti jegyekből megállapítható, hogy például a *kótyavetyél* szerb, a *pesztonka* szlovák, a

harisnya ukrán, a *pogrom* pedig orosz eredetű. A két szakasz között még egy alapvető különbség van. Régi jövevényszavaink annyira átszövik a magyar nyelv egész területét és csaknem minden fogalmi körét,⁴ hogy ezek nem egyszerű nyelvhatár menti érintkezéssel jutottak a magyarba, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadása útján (Balassa 1937: 46, Benkő 1997: 170).

A közelmúlt jelentős külföldi kutatói közül elsősorban Jevgenij Chelimszki (1950–2007) képviselte és támasztotta érvekkel alá azt az álláspontot, hogy a honfoglaló magyarság elsősorban nem a perifériákon a szomszédos szláv népességgel való érintkezés során, hanem a Kárpát-medence központi területein, az itt talált szláv lakosság beolvadása folyamán vette át régi szláv jövevényszavainkat (Chelimszki 1988).

Bármily kézenfekvő is Jevgenij Chelimszki álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávoknak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kap-

⁴ Szláv jövevényszavak néhány fontosabb fogalmi körben: Növénynevek: *bab, Barack, berkenye, bodza, cser, cseresznye, galagonya, gomba, jegenye, lapu, lencse, luc, málna, moha, répa, retek, szilva, uborka*. Állatnevek: *bolha, csuka, darázs, galamb, giliszta, medve, pióca, pisztráng, rák, szajkó, szarka, szuka, veréb, vidra*. Halászat, vízi élet: *csónak, gát, iszap, ladik, mocsár, patak, zátony, zsilip*. Földművelés: *barázda, csép, gabona, kalász, len, mezsgye, parlag, repce, rozs, szalma, ugar, zab*. Állattenyésztés: *bárány, abrak, iga, járom, jászol, jérce, kanca, pásztor, patkó, zabla*. Ház és berendezése: *ablak, asztal, abrosz, gerenda, kemence, konyha, kulcs, párna, pitvar, pince, retesz, terem, udvar, zár*. Háztartás: *csésze, ebéd, káposzta, kolbász, kovász, pecsenye, szalonna, tészta, uzsonna, vacsora*. Ruházat: *gatyá, kapca, nadrág, palást, posztó, szoknya*. Mesterségek nevei és műszavai: *abroncs, bodnár, bődön, donga, esztergályos, kádár, kalapács, kovács, mészáros, molnár, takács*. Állam és társadalom: *ispán, király, megye, nádorispán, paraszt, pecsét, perel, pénz, udvarnok*. Kereszténység: *barát 'szerzetes', kereszt, keresztény (ebből később a kereszt beleértésével keresztény), malaszt, pap, parázna, péntek, szent, szerda, szombat, zarándok, zsolozsma*. Családi élet: *bába, család, cseléd, déd, dajka, mostoha, unoka*. Tulajdonságok: *bolond, drága, gonosz, izgága, göndör, szabad, tiszta*. Igék: *gázol, kapál, kuruzsol, öblít, panaszol, parancsol, szid, tör, töröl, varázsol, vizsgál* (vö. Kniezsa 1943, 1955, Bárczi 1958: 85–95, Zoltán 2005).

csolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzéseknél, de létük bizonyítható és átvételi útvonulak is nyomon követhető (vö. pl. *hálát ad*, *karácsony*, *pitvar*, vö. Zoltán 1986: 134–136). Másrészt bármennyire igyekezett is Chelimskij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni. Mivel írott nyelvemlékeink a magyarságba beolvadt Kárpát-medencei szlávok nyelvéről nincsenek, egyedüli forrásként éppen a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaiban megőrzött átadó nyelvjárási jellegzetességek jöhetnek számításba.

Az egyik átadó szláv nyelvjárás kétségtelenül az a pannóniai szláv volt, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugatszlovákok elődei által beszélt nyelvjárások között a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek. Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó jele) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: magyar *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ*, magyar *lakoma* < pannóniai szláv **lokoma* < korai ősszláv **olkoma*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannónia szlávban az ősszláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl* > *l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla* > *villa*, **motovidlo* > *motolla*); Chelimskij (1988: 359) szerint a **dl* > *ll* változás már a pannóniai szlávban végbement. Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* hangkapcsolatok sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *đ*): magyar *megye* < ősszláv **medja* (vö. horv. *měđa*), magyar *ragya* < ősszláv **rъdja* (vö. horvát *řđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (vö. horvát *ć*, szlovén *č*): magyar *parittya* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (vö. horv. *prŭća*, szlovén *práča*), magyar *lencse* < ősszláv **lętja* (vö. horvát *lěća*, szlovén *lěča*).

Emellett léteznie kellett még egy másik nyelvjárásnak is, amelyben az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentke-

zik: magyar *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < ősszláv **zobadlo*, magyar-*nyoszolya* < déli szláv < **nosilo* < ősszláv **nosidlo*. Az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelv-járásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): magyar nyelvjárási *rásza* ‘palánta’ < déli szláv **rasadǔ* < **raz-sadǔ* < ősszláv **orz-sadǔ* (az **orz-saditi* ‘szétültet’ igéből képzett főnév), vö. bolgár *páscad* ‘palántázás’, horvát *rǔsa* ‘palántázás; palánta’; magyar elavult *rászt* ‘lépduzzadás’ < déli szláv **rastǔ* < ősszláv **orstǔ*, vö. horvát *rǔst* ‘növekedés’; (régén) ‘lépbetegség’. Az ősszláv **tj*, **dj* hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: magyar *nyüst* < óbolgár *ništi* < ősszláv **nitji*, magyar *mostoha* < óbolgár *maštecha* < ősszláv **matjecha*, magyar *mezs-gye* < óbolgár *mežda* < ősszláv **medja*, magyar *rozsa* < óbolgár *rožda* < ősszláv **rodja*. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv) ból magyarázhatók (vö. Zoltán 2013).

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* ‘palánta’ nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő (ÚMTSz 4: 675), vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott **rozsad* lenne várható.) További támpontot nyújtanak a Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére nézve még a *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek. Az ősszláv **ktǔ* hangkapcsolat ugyanis a **tj*-hez hasonlóan fejlődött, vagyis a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban változott *št*-vé (ősszláv **pektǔ* > óbolgár *peštǔ* > magyar *pest* ‘kemence, barlang’). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bulgarizmus is. Az ősszláv **pektǔ* származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak ‘kályha, kemence’ jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett ‘barlang’ jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neu* ‘kályha, kemence; barlang’, mégpedig már az óbolgárban is: *peštǔ* 1. ‘kemence’; 2. barlang’

(SJS 3: 32). A 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi neveket – *Pest pataka*, *Pes(t)kő*, *Kőpes(t)* – Dénes György vette számba és azonosította. Ezek szerint az ilyen földrajzi nevek zömmel a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig vannak elterjedve (valamint a székelyföldi Csíkszentdomokoson is van egy *Pestkő* nevű barlangos hegy, vö. Dénes 2009). Kniezsa István (1963: 28–32), noha néhány, később Dénes György által bejárt ilyen helynévről még nem tudhatta biztosan, hogy a *pest* elem bennük 'kemence' vagy 'barlang' jelentésű-e, a már az ő adatai szerint is 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek alapján biztosra vette, hogy Budapest környékétől a Bükkig és Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegyvonulattól délre a honfoglalás előtti szláv lakosság bolgár jellegű délszláv nyelvjárást beszélt. Dénes György kutatásai ezt a Kniezsa által is bolgarszlávnak tartott sávot szélesítették ki észak felől az egykori Hont és Gömör megyei *pest* elemet tartalmazó helynevekkel a mai államhatár szlovák oldalán (vö. Zoltán 2016).

Ha Kniezsa és Dénes kutatási eredményei alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudomány modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rędъ*), *galamb* (< szláv **golqbb*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > *ǎ*, *ǫ* > *u*, vö. az előbbi példákban: **rędъ* > orosz, ukrán *ряд*, **golqbb* > orosz *голубъ*, ukrán *голуб*). Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagy számú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*bolond*, *csombor*,

donga, dorong, galamb, gomba, gerenda, goromba, konkoly, konc, korong, lengyel, lencse, lanka, munka, abroncs, péntek, pizstráng, porond, rend, rombol, szombat, szomszéd, szent(el), szerencse, tompa – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ebből a kelepceből kétféleképpen lehet szabadulni. Az egyik kiút az ún. kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül Király Péter (2006) szorgalmazta. Ha ugyanis egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király adatainak kritikus megrostálása után is van esély (vö. Balogh 2007, Zoltán 2008), akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (Makkay 1994: 104, vö. Makkay 2004: 46).

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

Érdekes, hogy Kniezsa István, miközben kimutatta a honfoglalás kori bolgárszláv nyelvjárások meglétét a Budai-hegységtől a Bükkig és tudott arról, hogy a bolgárban a nazális magánhangzók lényegesen tovább maradtak meg, mint a magyarsággal közvetlenül érintkező többi szláv nyelvben,⁵ nem gondolt arra, hogy akkor nyilván ezekből

⁵ Kniezsa István a *porong* takácsműszó kapcsán figyelmeztetett arra, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül X. század előttinek lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el (Kniezsa 1955: 438). Kniezsának ezt a fontos megjegyzését mind a TESz. (3: 258), mind az EWUng. (2: 1190) egyszerűen ignorálta. Egyébként Kniezsa más összefüggésben – a szláv eredetű helynevekkel kapcsolatban – korábban is felhívta erre a körülményre a figyelmet (1943: 120, 1. lábjegyzet, 155,

a bolgárszláv nyelvjárásokból nemcsak a *št* hangkapcsolattal ejtett *pest* kerülhetett át a magyarba, hanem átjöhetnek más bolgáros kiejtési jellegzetességek is. A bolgár történeti dialektológiában közismerten járatos Samuil Borisovič Bernštejn szláv összehasonlító nyelvtanában szintén hangsúlyozta, hogy – saját fordításomban idézem – „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a XI. században. Meredeken emelkedik a példák száma a XII. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az észak-keleti bolgár nyelvjárások még a XIII. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tőmorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a XIV. században zárult le teljesen” (Bernštejn 1961: 241–246). A XIII–XIV. századra datálta a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. Tóth Imre is (2011: 40–2). Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvöldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a XIII. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget mindaddig sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe, noha például Bernštejn idézett könyvének más lapjain (1961: 243–4) éppen a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival érvel amellett, hogy a IX. és a X. század fordulóján még megvoltak a nazálisok a pannóniai szlávok nyelvében.

A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink

171, 2. lábjegyzet). A bolgárcsergedi (Cergäu Mic, Fehér megye) latin betűs szövegek ugyanis, amelyek a XIII. században oda települt bolgárok nyelvének XVII. századi állapotát rögzítik, a szótövekben elég következetesen tükrözik a nazális magánhangzókat: *czenzto* (ógyházi szláv *često*) ‘gyakran’, *dešenta* (*dešetaja*) ‘tizedik’, *deventa* (*devetaja*) ‘kilencedik’, *menšo* (*męso*) ‘hús’ (vö. régi magyar *menszáros*), *manka* (*moka*) ‘kín’ (vö. magyar *munka*), *mans* (*možb*) ‘férfi’, *poronczenie* (*poročeniye*) ‘parancsolat’ (vö. magyar *parancsol*) stb. (Miklosich 1856: 37–38).

időrendjének kérdését, mivel — mint láttuk — a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevény-szavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népeiséget a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen, vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

A lehetséges szláv nyelv(járás)i előképek valószínűsítésekor a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját és térbeli különbségeit egyaránt figyelembe kell vennünk. Az *y* > *i* változás⁶ például délnyugaton (a mai horvát és szlovén területen) már a 9. században megkezdődik, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a 13., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvterületen) pedig csak a 14–15. századra fejeződik be, tehát a magyarországi szlávoknál mind a kétféle kiejtéssel számolni kell a X–XII. században. Igaz, hogy az *y*-ból a magyarban is *i* lett, de az egykori *y*-vel való átvétel nyomát őrzi a magyar az ilyen szavak vegyes hangrendű voltában: *vydra* > *vidra*, *vyžigati* > *vizsgál*. Átkerülhetett ugyanaz a szláv *tő* *y*-vel és *i*-vel is: *styd(iti)* > *szid(ok)*, de *styděnije* > *szígyen* ~ *szégyen*.

Használhatóbb korjelzőnek tűnik a szláv jerek (*ѣ*, *ѥ*) sorsa. A *jer* elnevezés a szláv ábécé *ѣ* betűjének *jer*, illetve *ѥ* betűjének *jer'* nevéből vált nyelvészeti terminussá. E két magánhangzót szokás redukált *ѣ* és redukált *ѥ* névvel is illetni, ami teljességgel téves, mivel ezek a magánhangzók a X–XI. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak, s később is csak bizonyos pozíciókban esnek ki, egyéb helyzetek-

⁶ A szlavisztikai szakirodalomban az *y* hagyományosan a veláris *i* (mint az orosz *и*, a román *î* vagy a török *ı*; IPA: *ɨ*) jelölésére szolgál.

ben viszont más rövid magánhangzókká válnak. Hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a X–XI. században, arra nézve Décsy Gyula alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a *ɔ* (*jer*) rövid *u*-nak, a *ɔ* (*jer'*) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve — ahogy Décsy (1958: 384) óvatosan fogalmaz, ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek. Ugyanez a helyzet egyébként a görög nyelv régi szláv jövevényszavai esetében is, vö. középgör. (XIII. sz.-tól) *χουμέλι*, újgör. *χούμελι* 'komló' < szláv **chomelb* 'ua.' (vö. Zoltán 1982: 327).

Ha tehát a XIII. században Kassa környékén feljegyzett *pisztráng* (< *pɔstrɔgɔ*) szavunk (1261: *Pistrungus* potoc, TESz. 3: 216) esetében a fentebb a nazálisokkal kapcsolatban elmondottak fényében abban nem lehetünk ugyan biztosak, hogy ez a szó már a X. század vége előtt bekerült a magyarba, az azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy átvétele a XII. század előtt történt, amikor „az első szótag jere még feltétlenül hangzott” (Kniezsa 1955: 424, vö. Décsy 1958: 380). Ebben a pozícióban ugyanis a palatális *ɔ* a környező szláv nyelvjárásokban gyenge helyzetben volt és később mindenütt kiesett (vö. szlk. *pstruh*, le. *pstrag*, ukr. *ncmpyɛ*), ezért egy XII–XIII. századi bolgárszlávós **pstroig* alakból, amelyben a nazális még hangzott, de a *jer'* már nem (ez elméletileg Kassa környékén is elképzelhető), *pisztráng* helyett valamiféle **pasztrang* lett volna várható (a régi és nyelvjárási *pisztráng*-hoz képest a ma normatív *pisztráng* másodlagos). Amúgy az úgynevezett erős helyzetekben a szláv *ɔ* ugyanúgy fejlődött a magyarban, mint a szláv *u*. Ahogy a szláv *sluga* szóból egy közbeeső **szuluga* alakon keresztül (1138 k. *Sulgadi* 1228 *Zuluga* TESz. 3: 777) *szolga* lett, ugyanúgy a szláv **blɔcha* szóból (1228 u. *Bolchas* TESz. 1: 332) végül *bolha* lett, tehát ugyanúgy kezelte a magyar a szláv *ɔ*-t, mint az *u*-t. Viszont a XIV. század óta adatosható *takács* szavunkat — Décsy Gyulával (1958: 377) ellentétben — nem egy még hangzó *ɔ*-val ejtett szláv **tɔkačɔ*, hanem egy későbbi, immár jerek nélküli **tkač* átvételének tartom (**tkač* > *takács*, mint **brat[ɔ]* > *barát*). Hasonlóképpen egyformán kezelik régi szláv jövevényszavaink a szláv *ɔ*-t és az *i*-t. Ugyanolyan pozícióban a magyarban *i* van mind a szláv *čɔstv* főnévből lett *tiszt* szavunkban (1315 k. *tiftef* TESz. 3: 924, vö. Kniezsa 1955: 524–5), mind pedig a szláv *čistɔ/čista/čisto* melléknévből szár-

mazó *tiszta* szavunkban (1350 k.: *tifan* TESz. 3:925, vö. Kniezsa 1955: 525–6) vagy az *i*-ből és az *ɨ*-ből egyaránt *i* lett *igríc* szavunkban (< szláv **igrьcb*, Kniezsa 1955: 221, vö. Zoltán 2015a: 38–41).

Régi szláv jövevényszavaink nagymértékben beilleszkedtek a magyar nyelv hangtani rendszerébe. A egyes hangrendű szláv szavak kiegyenlítődték, többnyire a szláv hangsúlyos magánhangzó irányában (*obědъ* > *ebéd*, *četa* > *csata*), néha azonban mindkét irányban (*čeljadъ* > *cseléd* és *család*, a jelentések későbbi elkülönülésével). A korabeli szlávban csak nyílt, vagyis magánhangzóra végződő szótagok voltak, ez a magyarban nem volt kötelező, sőt a második nyílt szótag magánhangzója a magyarban többnyire kiesett (*mьlynarъ* > *molnár*, *malina* > *málna*). A nyílt szótag a szlávban a magánhangzó előtt több mássalhangzót is tartalmazhatott, a magyar ezt szó elején nem tűrte, ezért a szó eleji szláv mássalhangzó-torlódások a magyarban megszűntek. Ez történhetett magánhangzó-előtéttel (*stolъ* > *asztal*, *stlъpъ* > *oszlop*), magánhangzó-betoldással (*bratъ* > *barát*, *brazda* > *barázda*, *vražiti* > *varázsol*) vagy a szókezdő mássalhangzó-csoport egyszerűsítésével (*chvala* > *hála*, *styditi* > *szid*, *svęto* > *szent*, *Stanislavъ* > *Szaniszló*, *Vladislavъ* > *László*). Ilyen és több más hangtani változás következtében régi szláv jövevényszavaink oly mértékben belesimultak a magyar szókincsbe, hogy szláv nyelvismeret nélkül fel sem ismerhetők (sőt kétségkívül magyarosabbnak tűnnek például későbbi német eredetű konkurenseiknél, vö pl. *galuska* ~ *nokedli*, *kupica* ~ *stampedli*, *pálinka* ~ *snapsz*, *párol* ~ *dinsztel*), ugyanakkor számos esetben szinte a felismerhetetlenségig eltávolodtak szláv nyelvi előképüktől (vö. pl. **služba* > *zsolozsma*, *stranъnikъ* > *zarándok*).

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy korai szláv jövevényszavaink esetében Melich János fentebb idézett feltételes mondata („S ha idővel képesek leszünk szláv szavaink mindegyikéről kimutatni, hogy melyik szláv nyelvből való...”) nem kutatási módszereink hiányosságai miatt marad jámbor óhaj csupán, hanem – mivel a XII. századig nincsenek is mai értelemben vett szláv nyelvek, csak kései ősszláv dialektusok – az anyag természete nem tesz lehetővé ilyen differenciálást. Ezt a korai szakaszt illetően tehát meg kell elégednünk azzal, hogy az ekkor átvett szláv jövevényszavaink legjobb esetben is csak a fentebb vázolt két késői

összláv nyelvjárásba sorolhatók be, ha hangalakjukban van ehhez valamilyen fogódzó. A XII. század után, amikor az egyes szláv nyelvek hangtani arculata határozottabban kialakul, már valóban nagyobb eséllyel tudjuk megkülönböztetni egymástól a cseh, orosz, horvát stb. jövevényszavakat. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szláv nyelvek máig tartó nagyfokú hasonlósága miatt sokszor még viszonylag új jövevényszavak esetében sem lehet egyértelműen meghatározni az átadó nyelvet.⁷

Irodalom

Balassa József 1937: A magyar nyelv életrajza. Budapest.

Balogh László 2007. Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 125: 3–19.

Balogh László 2015: A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában. In: Balogh László, Kovács Szilvia (szerk.), *Régmúlt idők elbeszélése: A Kijevi Rusz első krónikája*. Budapest. 279–302.

Bárczi Géza 1958: A magyar szókincs eredete. Budapest.

Bárczi Géza 1966: A magyar nyelv életrajza. 2. kiadás. Budapest.

Benkő Loránd 1997: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Kovács László–Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest. 163–176.

[Bernštejn] Бернштейн, С. Б. 1961: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва.

[Chelimskij] Хелимский, Е. А. 1988: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов*, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации. Москва.

⁷ Az 1916 óta adatolható *zabrál* igét például többen orosz eredetűnek tartják (vö. pl. Nyomárkay 2013:76), de korántsem csak az akkor ellenséges oroszok, hanem éppolyan jó eséllyel a monarchiabeli északi szláv bajtársak (csehek, szlovákok, lengyelek, ukránok) nyelvéből is származhat (TESz 3: 1181, vö. Zoltán 2015b: 161). Egy első világháborús alukulattörténet szerzője szerint a szó a kárpáti ruszinból származik: „... még más két, akkor elterjedt kárpáti kifejezést örökítünk meg. Egyik volt a nyimá, másik a zabrálni. Mindkettő az ottani rutén lakosság azon szavaiból eredt, hogy mikor a miéink a falvakban kértek tőlük valamit (természetesen pénzért s másról nem lehetett szó, mint ennivalóról), mindig azzal feleltek: »nyimá nyics moszkali zabráli«. T. i. hogy semmijük nincs, mert a muszkák mindenüket elvitték. Erre maradt a rutének, tótok elnevezésére a nyimá, — a háborúban mindennapos »engedély nélküli szerzésre« pedig a zabrál kifejezés” (Deseő 1931: 97)

- 347–368. [Új kiadása: Хелимский, Е. А. 2000. Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Москва. 418–434.]
- [Chelimszkij] Хелимский, Е. А. 1989: Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Материалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). In: А. С. Мыльников (ред.), *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Москва, 184–198.
- Csernicskó István 1998: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest.
- Décsy, Gyula 1958: Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–388.
- Dénes György 2009: *Pest pataka*. Névtani Értesítő 31: 105–111.
- Deseő Lajos 1931: A m. kir. szatmári 12. honvéd gyalog ezred, valamint menet- és népfőlkelő ezredeinek története. Budapest.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = Loránd Benkő (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Budapest, 1993–1997.
- Füredi Mihály–Kelemen József (szerk.) 1989: A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977). Budapest.
- Göncz Lajos 1999: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Budapest–Újvidék.
- Hodinka Antal 1916: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest.
- Hóman Bálint—Szekfű Gyula 1935: *Magyar történet I. 2. kiadás*. Budapest.
- Király Péter 2006: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza.
- Kiss Lajos 1963: История одного полонизма в русском языке: *венгры*. In: *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*. Warszawa. 305–311.
- Knieza István 1955: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2. Budapest.
- Knieza István 1942: Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű Gyula (szerk.), *A magyarság és a szlávok*. Budapest, 168–188.
- Knieza István 1943: Keletmagyarország helynevei. In: Deér József–Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok I*. Budapest. 111–313.
- Knieza István 1963: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica Hung.* 9: 27–44.
- Kontra Miklós (szerk.) 2012: A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. Budapest–Alsóőr–Lendva.
- Kontra Miklós (szerk.) 2016: A magyar nyelv Horvátországban. Budapest.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest.
- Makkay János 1994: A magyarság keltezése. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Szolnok.
- Makkay János 2004: Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás. Budapest.
- Miklosich, Franz 1856. *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*. Wien.
- Nyomárkay István 2013: *Szláv szomszédaink*. Budapest.
- Papp Ferenc 1967: A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: Imre Samu, Szathmári István (szerk.), *A magyar nyelv története és*

- rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28 Budapest (= Nyelvtudományi Értekezések 58). 518–522.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Budapest, 1967–1984.
- H. Tóth Imre 1997: Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Kovács László, Veszprémy László (szerk.), Honfoglalás és nyelvészet. Budapest (= A honfoglalásról sok szemmel 3). 61–69.
- H. Tóth Imre 2011: Fonetika. [In:] H. Tóth Imre, Balázs L. Gábor, Majoros Henrietta. Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan. Szeged. 32–63.
- ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (főszerk.), Új magyar tájszótár, 1–5. Budapest, 1979–2010.
- Vékony Gábor 1997: A magyar etnogenézis szakaszai. *Életünk* 1997: 384–408.
- Zimonyi István 2014: Arab források a honfoglalás kori magyarokról. In: Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna (szerk.), *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest. 257–266.
- Zoltán András 1982: *Émely* szavunk (szavaink) eredetéről. *Magyar Nyelv* 78: 321–328.
- Zoltán András 1996: A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai. *Életünk* 1996. 634–648.
- Zoltán András 1993: Wpływ języka rosyjskiego na język węgierski w latach 1944–1991. In: Stanisław Gajda (red.), *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej: materiały konferencji z 23-25 IX 1992 r.* Opole. 149–151.
- Zoltán András 1999: Vannak-e balti jövevényszavaink? In: Kugler Nóra, Lengyel Klára (szerk.) *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest. 336–340.
- Zoltán András 2005. Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Budapest.
- Zoltán András 2008: Király Péter, A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006 (Ismertetés). *Magyar Nyelv* 104: 355–359.
- Zoltán András 2013: Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged. 193–198.
- Zoltán András 2014: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna (szerk.), *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest. 205–210.
- Zoltán András 2015a: Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 35–44.
- Zoltán András 2015b: Szláv szomszédainkról népszerűen (Nyomárkay István, *Szláv szomszédaink*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2013. 138 p.): *Kisebbségkutatás* 24: 155–161.
- Zoltán András 2016: A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában In: É Kiss Katalin, Hegedűs Attila, Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Budapest; Piliscsaba. 33–45.
- Zoltán András [megjelenés előtt]: Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez.